oct 6966
UTR V 21
L

Kaart van de provincie Utrecht door B. de Roij
(toelichting bij de nieuwe omslag)*

Ter gelegenheid van de 25ste jaargang van het tijdschrift is als nieuwe omslag het kaartfragment van het Kromme Rijngebied van de eerste uitgave van de grote kaart van de provincie Utrecht, vervaardigd door Bernard de Roij, gereproduceerd. Deze belangrijke kaart, die in het laatste kwart van de 17de eeuw ontstond, werd gegraveerd door Thomas Doesburgh (met assistentie van Gerard Hoet, voor wat betreft een deel van de kaartdecoraties) en in 1696 te Amsterdam uitgegeven bij Nicolaas Visscher[1].

De kaartmaker Bernard de Roij

Hoewel van Bernard de Roij (ook wel geschreven als 'de Roy' en (ten onrechte) ook als 'du Roy') geen aparte monografie bestaat, is dank zij enkele summiere gegevens in diverse publikaties enig zicht op hem te verkrijgen[2]. Bernard de Roij is een belangrijke landmeter-kaarttekenaar geweest. Hij werd in 1659 op bijna 21-jarige leeftijd beëdigd als landmeter[3]. Inmiddels is door recente publikaties bekend geworden dat er veel meer personen met de achternaam De Roij als landmeter-kartograaf werkzaam waren in de 17de en 18de eeuw. De onderlinge familierelatie is nog niet geheel maar wel voor een groot deel duidelijk.

*. De foto's bij dit artikel en van de omslag zijn gemaakt door Otto Wttewaall.

1. Veel van de gegevens voor dit artikel zijn ontleend aan de toelichting die A.H.Sijmons schreef bij de facsimile van de *Nieuwe kaart van den Lande van Utrecht*, uitgegeven door Canaletto, Alphen a/d Rijn, 1973

2. Zie onder meer: Y.M.Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten - aanwezig in de Nederlandse Rijksarchieven - toegelicht en beschreven.* Groningen 1981, p.209; S.J. Fockema Andreae, en B. van 't Hoff, *Geschiedenis der kartografie van Nederland van den Romeinsen tijd tot het midden der 19de eeuw.* 's Gravenhage 1947, p.57,58; E. Muller en Z. Zandvliet, *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811.* Alpen a/d Rijn 1987, p.288 *Nederlands Patriciaat*, Uitgave van het centraal Bureau voor Genealogie, jrg 45, 1959, p.252 e.v.; F.W.J. Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795.* Alpen a/d Rijn 1989, p.240 en A.H. Sijmons (zie noot 1).

3. Voor het uitoefenen van het beroep van landmeter was het vóór 1795 noodzakelijk geadmitteerd te worden of een commissie te verkrijgen bij het Hof c.q. de Staten van de verschillende gewesten. Vooraf diende de landmeter meestal een examen af te leggen. Na goed resultaat werd hij beëdigd; bij de ondertekening van zijn kaarten schreef hij daarom vaak 'gezworen landmeter'.

Te noemen zijn[4]:
Andries de (ook **le**) **Roy**, overleden in de loopgraven voor Grave in 1602; militair ingenieur sinds 9 november 1596.
Bernard de Roij (I), waarschijnlijk de zoon van Herman Jansz. de Roij, geboren in oktober 1638 (plaats onbekend) en overleden op 7 mei 1707 te Utrecht; als landmeter geadmitteerd door het Hof van Holland op 26 juli 1659, militair ingenieur sinds 12 september 1669: de auteur van de provinciewandkaart, over hem zo dadelijk meer.
Joris de Roij Wouterssoon, als landmeter geadmitteerd door het Hof van Holland op 26 april 1663.
Willem de Roij, zoon van Bernard de Roij (I), vermoedelijk omstreeks 1672 geboren; als landmeter commissie verkregen van de Staten van Utrecht op 19 juli 1695 (hij ondertekende zijn kaarten met W.D.Roij, werkzaam tot 1720 of later).
Bernard de Roij (II), zoon van Bernard de Roij (I), geboren na 1682 te Utrecht en overleden in Den Haag op 30 september 1747; als landmeter commissie verkregen van de Staten van Utrecht op 8 april 1721, was onder meer brigadier infanterie, directeur 's lands fortificatiën, commandeur Fort St.Andries.
Cornelis de Roij, zoon of broer van Bernard de Roij (I), over hem is slechts bekend dat hij in 1697 opmetingen verrichtte in Maarssen.
Johan de Roij, geboren in 1698, zoon van bovengenoemde Willem; als landmeter commissie verkregen van de Staten van Utrecht op 4 november 1721.
Jan de Roij, in 1721 kandidaat-landmeter (niet duidelijk of hij officieel werd geadmitteerd).
Bernard Jacob de Roij, zoon van Bernard de Roij (II), geboren op 20 januari 1716 te Maarssen of Maarsbergen en overleden op 27 december 1782 te 's Hertogenbosch; militair ingenieur, directeur der fortificatiën.
Bernard Willem de Roij (van Wichem), zoon van Bernard Jacob de Roij, geboren op 31 december 1746 te Nijmegen en overleden op 29 december 1803 te 's Hertogenbosch; militair ingenieur.

4. De gegevens hier vermeld, zijn grotendeels ontleend aan de literatuur genoemd in noot 2, maar deels ook aan een briefwisseling uit 1982 en 1987 met Dhr J. de Roy van Zuydewijn te Heerlen. Hij schreef mij onder andere ook dat een zekere Herman Jansz. de Roij (weduwnaar van Jannichjen Cornelisdr uit Houten), trouwde op 5 februari 1648 met Lijsbeth Gijsberts (weduwe van Jasper Lucasz. uit Wijk bij Duurstede) en op 10 juni 1672 op de Neude te Utrecht overleed. Op 14 december 1668 en 29 april 1672 overleden aldaar ook kinderen van Bernard de Roij (I).

Van de bovengenoemde personen is Bernard de Roij (I) als kaartmaker het meest actief geweest. Van hem zijn althans de meeste kaarten bekend[5]. Ook als militair deskundige heeft hij naam gemaakt: samen met H. Ruysch schreef hij *Korte deductie daer in vertoont wert in welcker voegen de provintie Hollant, het Neder-Sticht ende de stadt Utrecht (...) kan gedefendeert werden*, dat te Utrecht verscheen in 1674 (herdrukken Amsterdam 1701, Utrecht 1744). Maar hij is vooral bekend geworden door de grote wandkaart van de provincie Utrecht, die hij voor de Staten van Utrecht vervaardigde. De opdracht daartoe dateert van 28 april 1676. Enkele andere kaarten van hem die in druk verschenen zijn:

- Everard Meysters uitbreidingsplan van Utrecht, 1670[6]
- De rivier de Eem en aangrenzende gebieden, 1692[7]
- De Ring van Putten, 1700[8]

Daarnaast zijn naar ruwe schatting circa 40 manuscriptkaarten van hem bewaard gebleven, waarvan de meeste zich bevinden in het Rijksarchief in Utrecht (RAU). Veelal zijn dat pre-kadastrale kaarten van gebieden in de provincie Utrecht, vervaardigd in opdracht van overheid en particulieren. Vooral ook was hij actief in de Vechtstreek; hij maakte er onder meer kaarten van de rivier de Vecht met aanliggend gebied (1672? en 1683), Nijenrode (1678) en Breukelen (1681)[9].

Waarom Bernard de Roij als landmeter in Holland werd geadmitteerd, terwijl hij toch voornamelijk in Utrecht werkzaam was is onduidelijk. Uit de voorgaande genealogische gegevens zou men kunnen concluderen dat hij als zoon (?) van Herman Jansz. de Roij (zijn moeder zou dan uit het Kromme Rijngebied afkomstig zijn, vergelijk noot 4) ergens in de provincie Utrecht opgroeide en lange of korte tijd woonde op de Neude in de stad Utrecht.

Er is één manuscriptkaart te noemen, waarvan de relatie tot zijn karte-

5. Zie noot 2, Donkersloot-de Vrij (1981), kaart nr 280, 323, 325, 333, 416, 754, 755, 757 en kaartboek nr 30 en 36; noot 1, Sijmons (1973), hoofdstuk 3.
6. Afgebeeld en beschreven in Y.M.Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*. Utrecht 1989, p.108-110, nr 99.
7. De koperen drukplaten van deze kaart worden bewaard in Museum Flehite te Amersfoort. Zie voor de beschrijving van de kaart: noot 2, Donkersloot-de Vrij (1981) nr 755.
8. Zie voor de beschrijving: noot 2, Donkersloot-de Vrij (1981) nr 280.
9. Zie Y.M.Donkersloot-de Vrij, *De Vechtstreek. Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap*, Weesp 1985, p.23, 24, 31, 35, 73, 77.

Titelcartouche van de eerste kaartuitgave uit 1696 (Nicolaas Visscher)

ringswerk voor de grote wandkaart onomstotelijk vaststaat. Dat is de pre-kadastrale kaart van het poldergebied ten zuiden van De Meern, die

hij zelf aanduidt als "extract uyt de provintiaele metinge"[10]. Bij andere kaarten wordt dat niet zo expliciet vermeld, maar we mogen aannemen dat De Roij de karteringen in de periode 1676 - 1696 van gebieden in de provincie, waar mogelijk gecombineerd heeft met zijn werkzaamheden voor de grote provinciekaart.

De grote provinciekaart

De *Nieuwe Caerte vande provincie van Utrecht*, zoals de kaart wordt genoemd in de fraai gegraveerde cartouche rechtsonder, bestaat uit 15 bladen van verschillend formaat, die in gemonteerde staat (meestal op linnen geplakt) een afmeting heeft van 120 x 185 cm (hoogte x breedte); met randversiering: circa 165 x 226 cm. De schaal ervan is circa 1:40.000 (het kaartfragment op de omslag is enigszins verkleind); let er op bij het bekijken dat het noorden linksboven is.

Deze kaart is één uit de reeks van overzichtskaarten van provincies die in de 17de en 18de eeuw van ons land verschenen[11]. En bovendien één die behoort tot de groep van wandkaarten, een kaarttype waarvan niet alleen de informatieve, maar vooral ook de decoratieve waarde van groot belang is. Deze kaarten werden in opdracht van bestuurscolleges vervaardigd vooral ook uit representatieve overwegingen. Ze werden veelal opgehangen in bestuursgebouwen en in de huizen van rijke burgers. De decoraties, zonder meer al een kenmerk van oude kaarten, zijn met name bij de grote wandkaarten heel uitbundig. Behalve op de kaart zelf komen ze voor in een afzonderlijke brede sierrand waarin vrijwel altijd familiewapens van bestuursfunctionarissen een plaats hebben gekregen en voorts plattegronden of profielen van steden, belangrijke gebouwen, landschapstaferelen enzovoorts. Bij de kaart van Utrecht bestaat de randversiering uit de profielen van de steden Utrecht, Amersfoort, Montfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede en de wapens van de Statenleden en de burgemeesters van de steden (in totaal 14).

De Roij die, zoals gezegd, in 1676 opdracht van de Staten van Utrecht had gekregen voor de vervaardiging heeft deels zelf metingen en terreinopnamen ervoor uitgevoerd, maar maakte ook gebruik van de gegevens van kaarten van anderen. In de onderhandelingen over de "costen

10. RAU, Topografische Atlas (TA) 182.

11. Zie mijn artikel 'Oude kaarten. Welke zijn er van het Kromme Rijngebied en waar kun je ze vinden?' in: *Tussen Rijn en Lek* 24 (1990) nr 3, p. 13-17

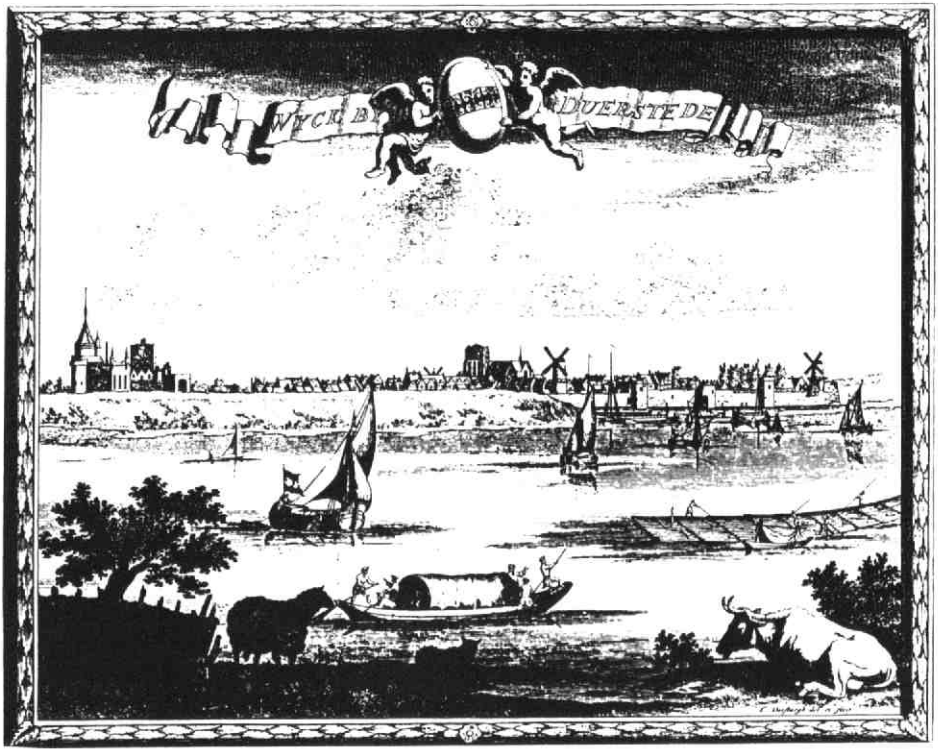

Profiel van Wijk bij Duurstede, gegraveerd door Thomas Doesburgh (randversiering van de kaart)

van de metinge van alle de respectieve districten deser Provincie" werd door de Staten de wens geuit dat hij veel zorg en aandacht zou geven aan de kartering van de diverse juridische grensscheidingen. De Roij op zijn beurt wenste zeker te kunnen zijn van de medewerking van instanties en personen met wie hij tijdens zijn karteringswerkzaamheden te maken zou krijgen. In de woorden van De Roij[12]:
"Dat ider district ende landscheydinge der Stichtse dorpen, heerlijckhe-

12. Zie Sijmons (noot 1), die helaas geen archiefnummer opgeeft.

den, gerechten ende gehuchten, my door de schouten off Gerechten off derselver boden aangewesen mogen werden, als ick tselve van haer sal komen te vereyschen (...) Dat den Suppliant de vryheyd zal mogen hebben in UEd.Mo Camer, Capittelen, en by alle de rentmeesters der conventen te mogen copiëren soodaenige caerten, als noodigh en dienstigh sullen bevonden worden tot het avanceren der bovengenoemde metinge"

In 1684, acht jaar later dus, was de kartering zover gevorderd, dat men ging omzien naar een graveur. Aanvankelijk zijn er contacten geweest met de graveur Anthony van Zylevelt, maar uiteindelijk sloten de Staten op 9 april 1685 met de Utrechtse graveur Thomas Doesburgh een contract voor het graveren van de kaart. Pas op 13 september 1695 deelde Bernard de Roij aan de Staten mee dat de kaart geheel was voltooid en gedrukt kon worden. Hoewel de Staten graag gezien hadden dat de kaart als bindend document bij grenskwesties gebruikt zou kunnen worden, is het De Roij kennelijk niet gelukt geheel aan hun wensen te voldoen. Ze namen afstand van de inhoud voor wat betreft de grensscheidingen zo is in een archiefstuk te lezen (... "met dese meyninge nochtans, dat haer Ed.Mo. hier door niet en verstaen de voorsz. caerte te willen approberen ofte stellen tot een regel, omme daerna de limietscheydingen te decideren")[13]. Dat het negatieve oordeel van de Staten juist was, wordt ook benadrukt door Beekman die er zich over verbaasde dat de kaart bij een arrest van de Hoge Raad in 1848 als rechtsbron werd erkend[14].
De Staten traden vervolgens in onderhandeling met de drukker Nicolaas Visscher te Amsterdam over de aankoop van de door Doesburgh vervaardigde koperplaten, het verbeteren van enkele fouten in de kaart, het privilege voor 15 jaar (dat wil zeggen; dat niemand anders dan hij de kaart gedurende die periode mocht drukken en uitgeven) en de levering van 48 exemplaren, zo is bekend uit het verslag van de Statenvergadering van 5 december 1696. Behalve de grote wandkaart heeft Nicolaas Visscher ook nog een verkleining van de kaart uitgegeven met toevoeging van de gehele Veluwe, gegraveerd door L. van Anse.

13. Zie Sijmons (noot 1), wederom zonder vermelding van archiefnummer, waaruit deze mededeling afkomstig is.

14. A.A. Beekman, *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, 's Gravenhage 1913, kaart 14 en p. 133 e.v.; zie ook RAU TA 142 en 143.

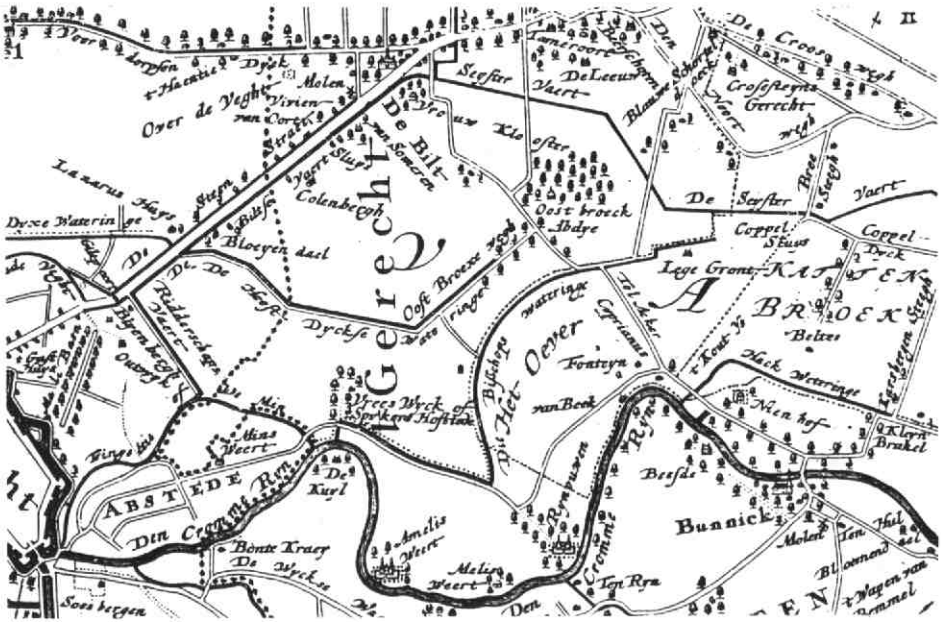

Detail Bunnik en Oostbroek met de boomgaarden.

Dat het twintig jaar geduurd heeft voordat de kaart uiteindelijk van de drukpers kwam heeft verschillende oorzaken gehad, onder meer de speciale eisen die de Staten aan de inhoud stelden, misschien waren er ook tegenvallers bij de karteringswerkzaamheden van De Roij en moeilijkheden met het vinden van geschikte graveurs. Naast Thomas Doesburgh werd de bekende kunstenaar Gerard Hoet aangezocht voor het ets- en graveerwerk van de titelbanderolle boven de kaart en de reeds genoemde wapens.
Een tweede uitgave van de kaart, aanzienlijk bijgewerkt (dit geldt niet voor het Kromme Rijngebied) verscheen in 1743 bij Johannes Covens en Cornelis Mortier te Amsterdam. Een, later ingekleurd en gemonteerd exemplaar van deze druk hangt onder andere in de gang op de eerste verdieping van het Rijksarchief te Utrecht. In tegenstelling tot de eerste uitgave is deze tweede uitgave niet zo zeldzaam. Voorts verscheen nog een ongewijzigde derde uitgave (jaartal onbekend) en een

vierde uitgave in 1799 die wel weer zeldzaam zijn[15].

De inhoud van de kaart

Behalve de eigenlijke provincie Utrecht is een groot gebied rondom afgebeeld. De noord-zuid lijn loopt iets ten oosten van Leiden, de oostgrens ligt even ten oosten van Kootwijk op de Veluwe, de noordgrens ligt net boven Amsterdam en de zuidgrens loopt midden door de Betuwe. Bij deze gebieden heeft De Roij uitsluitend gedrukt kaartmateriaal van anderen gebruikt en geen eigen karteringen gedaan. Wanneer we kijken naar de provincie Utrecht dan blijkt de kartografie niet in alle delen evenwichtig te zijn. Het gebied rondom de stad Utrecht is nog het beste weergegeven, daar heeft hij misschien zelf zorgvuldige metingen verricht of mogelijk kunnen beschikken over goede bestaande kaarten. Dat is moeilijk meer te achterhalen. Eemland is grotendeels ontleend aan de kaart van Dirk Brekensz. van Groenou uit 1666[16]. Zoals reeds gezegd, gebruikte De Roij kaarten die hij voor verschillende doeleinden voor andere opdrachtgevers moest maken. Veel nut zal hij zeker gehad hebben van zijn *Caerte vande limietscheydinge van Seijst ende Driebergen* en de *Caerte vande Hooge, Lage en Middelbaere Jurisdictie van Seijst en Driebergen*[17], die hij in 1677 vervaardigde, gezien de speciale wens van de Staten voor de opname van grensscheidingen.

De weergave van het reliëf van de Utrechtse Heuvelrug laat, naar onze huidige maatstaven gemeten, veel te wensen over, maar de gestileerde fantasie-heuvels die slechts aanduiden dat het terrein daar geaccidenteerd is, waren voor die tijd heel gewoon. Dat bomen ontbreken op de Heuvelrug is overigens met de werkelijkheid in overeenstemming. Dit gebied bestond toen immers nog uit heidevelden. Opvallend zijn wel de vele boompjes die de rest van het kaartbeeld beheersen, met name langs de wegen (en ook ten noordwesten van Wijk bij Duurstede, bij Bunnik en Oostbroek; zeer waarschijnlijk de aanduiding voor boomgaar-

15. Zie noot 2, Donkersloot-de Vrij (1981) nr 754 p. 149 voor de tot dusver in de diverse verzamelingen aangetroffen exemplaren. De eerste druk van de kaart is (losbladig) te vinden in de collectie Bodel Nijenhuis van de Universiteitsbibliotheek te Leiden en in de TA van het RAU (in atlasvorm ingebonden).

16. Zie voor de beschrijving: noot 2, Donkersloot-de Vrij (1989) nr 198.

17. Deze bevinden zich respectievelijk in de kaartenverzameling van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag (VTH 3031) en in het RAU (TA 206-1).

den). Daaraan veel conclusies verbinden, bijvoorbeeld dat toentertijd langs bepaalde wegen geen bomen stonden, is onjuist Er kan alleen maar gezegd worden dat er redelijk veel bomen in het landschap aanwezig waren. Overigens bij Oostbroek komt de aanduiding 'Abdye' nog voor. Dit moet niet direct als foutief worden aangemerkt. Deze belangrijke abdij, die stamde uit de twaalfde eeuw, werd afgebroken in de jaren tachtig van de 16de eeuw. Maar kennelijk bleef het de gewoonte deze plek, waar toen al de eerste buitenplaats voorkwam, nog steeds als zodanig aan te duiden.

Ook valt op dat op de kaart nogal wat andere toponiemen voorkomen. Niet alleen van dorpen, gehuchten, sloten en wegen, maar vooral van de verschillende gebiedseenheden (gerechten, heerlijkheden, polders, enzovoort). Dat laatste houdt uiteraard verband met de speciale wens van de Staten een kaart willen te hebben waarop de juridische gebieden staan aangegeven, maar deze toponiemen nemen de fouten bij de weergave van de grenzen natuurlijk niet weg. Fouten zijn ook te ontdekken in de manier waarop de verschillende waterlopen zijn gekarteerd. Dit moet eveneens een te moeilijke opgave zijn geweest voor De Roij.

Iedereen die historisch-topografisch detailonderzoek doet zal van tijd tot tijd merken dat de kaart ook andere tekortkomingen heeft, maar dient zich wel te realiseren dat de schaal waarop de kaart is getekend, niet elke detaillering toelaat[18]. Mede om die reden zijn de molens, boerderijen, kastelen en buiten plaatsen weergegeven met een gestandaardiseerd symbool. De belang-

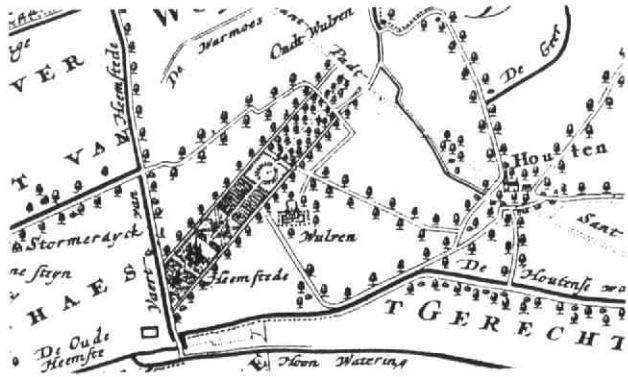

Detail Heemstede en omgeving.

18. Lezers die meer bijzonderheden over bepaalde topografische details op de kaart weten, hun juiste of onjuiste weergave, worden vriendelijk verzocht mij dat te laten weten. Wellicht is daar te zijner tijd een verslagje van te geven in dit tijdschrift.

Titelcartouche van de tweede uitgave uit 1743
(Covens & Mortier)

rijkste kastelen en buitenplaatsen zijn bijvoorbeeld door een gebouw met twee torens weergegeven. Een uitzondering hierop vormt kasteel Heemstede (bij Houten), waar een vrij geslaagde poging is gedaan het gebouw en de bijbehorende beroemde tuin natuurgetrouw weer te geven. Heemstede was, toen de kaart vervaardigd werd, in bezit van Diderick van Velthuysen (1651-1716). Hij was een zeer vermogende en

belangrijke Utrechtse bestuursfunktionaris, onder meer lid van de Staten van Utrecht. Zijn familiewapen is dan ook opgenomen in de randversiering van de kaart.

Het wapen van Diderick van Velthuysen, gegraveerd door Gerard Hoet (randversiering van de kaart)

Het is heel goed mogelijk dat hij er persoonlijk voor gezorgd heeft dat zijn Heemstede op de kaart goed uit de verf zou komen. In dit verband is het aardig om op te merken dat de commerciële kaartuitgevers Covens & Mortier, die de tweede uitgave verzorgden, een advertentie in de kaart opnamen, waarin zij bezitters van buitenplaatsen opriepen om te komen reclameren wanneer hun huis niet stond aangegeven. Tegen betaling zou dat dan, bij een volgende druk, als nog gebeuren. In de reeks van gedrukte overzichtskaarten van de provincie Utrecht[19] is De Roijs kaart, ondanks de genoemde gebreken, de meest monumentale kaart. Gedurende anderhalve eeuw was deze kaart de hoofdbron van de topografische kennis van de provincie. In 1850 verschijnt de opvolger: de grote vierbladige provinciekaart op schaal 1:50.000 van A.A.Nunnink en J.H.Kips, eveneens vervaardigd in opdracht van de Provinciale Staten van Utrecht.

Odijk,
Marijke Donkersloot-de Vrij,
(kaarthistoricus-geograaf).

19. Voor een volledige lijst hiervan, zie noot 1, Sijmons (1973) hoofdstuk 2 en 7.